

DE ADELIIKE DOOD VERBEELD Rouwborden en monumenten

Dat de oude Groninger kerken allemaal protestants zijn, is bij de meeste duidelijk te zien aan de sobere inrichting. Heiligenbeelden zullen we er niet vinden en schilderijen zijn tamelijk zeldzaam. Wat er nu aan kleuren op de muren en gewelven te zien is, betreft middeleeuws schilderwerk dat recentelijk bij restauraties onder de witte kalk tevoorschijn is gekomen. Des te meer vallen daarom de aanwezigende adellijke elementen op: in veel kerken wordt het interieur gekleurd door rouwborden, herenbanken, grafmonumenten en zerken. Sommige kerken lijken daardoor meer een adellijke eigenkerk dan op een plek voor liturgieviering door een kerkelijke gemeenschap.¹

Voor de huidige beschouwer hebben alle in hout gesneden of in steen gebeeldhouwde adellijke versieringen hetzelfde karakter: het zijn niet meer en niet minder dan fraaie kunsthistorische monumenten die strekken tot eer van een persoon of geslacht. Bij oppervlakkige beschouwing lezen we erin dat hier eens edelen woonden en dat zij zichzelf heel belangrijk vonden.

Als we het hierbij laten, ontgaat ons veel. Het kost ons vandaag de dag de nodige moeite om de functie van de verschillende voorwerpen en de context waarin zij destijds geplaatst zijn, in te voelen. Zo bestaat er een groot verschil tussen rouwborden en herenbanken en preekstoelen. Uiteraard dienen rouwmonumenten om een persoon of geslacht onder de aandacht van de kerkganger te brengen, maar tegelijk zijn het gedenktekens voor de dood van iemand die de toenmalige beschouwer nabij stond als kennis, dorpsgenoot of standgenoot. Ook inhoudelijk valt er meer over de rouwborden en monumenten te zeggen. Van een rijk versierd, groot wapen op een rouwbord gaat een andere boodschap uit dan van een verzameling van 32 kleine wapentjes, en dan hebben we het nog niet eens over de inhoud van die heraldische uitingen. Maar weinigen

1 Uithuizen, rouwbord voor Unico Allard Alberda, 1790. In de bekroning diverse doodsymbolen: doodskop en -beenderen, zandloper met de vleugel van een vogel en van een vleermuis, levensboek en zeis.

2 Pieterburen, rouwborden in het koor.

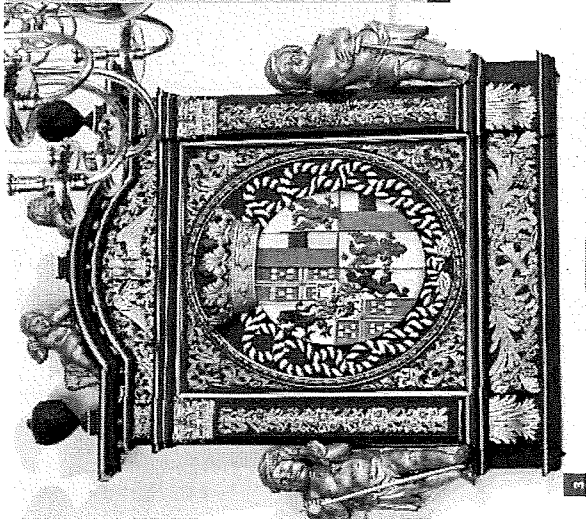
verplichtingen. Ook lichamelijk was de dood in de kerk altijd dichtbij, want er werd in het gebouw zelf begraven. Vóór de Reformatie in 1594 werden de overledenen in de kerk met missen herdacht. Er werd gebeden voor de ziel van de gestorvene om zijn verblijf in het vagevuur te bekorten. De utingen van de grafcultuur hadden een functie in dat kader: de voorbijgangers werden eraan herinnerd de overledene in hun gebeden te gedenken tot bevordering van zijn zielenheil. Sommige grafzerken uit die periode roepen daar zelfs uitdrukkelijk toe op: 'Biddet God voor de seele', vragen zij aan de lezer.² Was men welgesteld, dan kon voor dit doel een speciaal altaar in de kerk gesticht worden. Deze altaren waren altijd gewijd aan een bepaalde heilige, maar door het aanbrengen van teksten en afbeeldingen van familiewapens werd ook duidelijk gemaakt dat er een relatie met de stichters en hun familie was.

Volgens de calvinistische opvatting over de predestinatie hadden gebeden van nabestaanden of priesters geen invloed meer op het zielenheil van de overledene. Daarmee viel een belangrijke taak van de kerk in de rijke, laatmiddeleeuwse herinneringscultuur weg. Wel bleven begrafenissen vooralsnog in het kerkgebouw plaatsvindend. Pas in 1827 werd dit verboden, waarna men uitsluitend op het kerkhof te ruste werd gelegd. De Begrafeniswet van 1869 schreef vervolgens voor dat begrafaalplaatsen buiten de bebouwde kom moesten worden aangelegd en sinds 1914 wordt in Nederland ook gecremeerd. Zo is

in de loop der eeuwen de dood steeds verder van de kerk en haar bezoekers verwijderd en daardoor uit de sfeer van het dagelijks leven geraakt. Concreet doodssymbool uit het verleden, zoals uitgemergelde skeletten, botten of abstracte symbolen als zeisen, zeggen ons niet veel meer, op de huidige grafzerken vinden we ze niet meer terug. Het is dan ook niet verwonderlijk dat niemand van ons in een oud rouwbord aanleiding ziet om zijn eigen levensende te overdenken. In het verleden was dit heel anders. Zo ging de 17e-eeuwse kerkganger wekelijks langs de zerken op het kerkhof en liep hij over de graven van zijn overleden familie en dorpsgenoten. Tijdens de preek werd hij omgeven door grote zwarte borden met wapens die dreigend voorover hellend aan de muren hingen: de rouwborden die erop wezen dat niemand aan de dood kon ontsnappen.

Dood, rouw en herinnering

Het moment van de dood is een intieme gebeurtenis waarbij vrijwel uitsluitend gezinsleden en goede vrienden gedoopt worden. Dat was bij een stervende edelman in het verleden niet anders.³ Na het verscheiden volgde de begrafenis en een periode van rouw. Het overlijden werd bericht aan de gemeenschap: de standgenoten, de ruimere vriendenkring en de dorpsgemeenschap. De overledene werd gedurende een aantal uren of dagen 'overluid' (herdacht door klokgelui) in een of meer

- 3 Midwolde, rouwbord voor Anna van Ewsum, 1714.
- 4 Appingedam, epitaf voor Gert van Dornum († 1515) in de vorm van een rond houten rouwbord.
- 5 Hellum, rouwbord voor Egbert Rengers, 1582.
- 6 Hellum, rouwbord voor Anna van Ittersum, 1630.

kerken, de borg werd met zwart laken behangen en de familieleden droegen rouwkleding. De begrafenissen zelf werden doorgaans groots angepakt. In de lange lijkstoet werden voorouderlijke wapenschilden van de overledene meegevoerd. Enkele van deze vaak eenvoudige houten paneeltjes worden nog bewaard in de collectie van het Groninger Museum.⁴

Verscheidene monumenten dienden tot een min of meer blijvende herinnering. Een rouwbord is een houten wapenbord, doorgaans met de naam van de overledene, zijn overlijdensdatum en de familiewapens van hem en zijn voorouders. Aan deze voorwerpen zullen we hieronder aandacht besteden. De grafzerk is een steen die het graf afdekt. Een epitaf is een gedenksteen met opschrift die op een andere plaats aan een muur of pijler werd aangebracht. In de provincie Groningen zijn niet veel epitafen bewaard gebleven; voorbeelden vinden we in de kerk van Eenum voor Reint Alberda (1724) en in Oosterwijtward voor Gijbert Herman Ripperda (1699).

Enkele families beschikten over een grafkelder in het koor van de kerk, voorzien van een ingang die met een bewerkte toegangssteen kon worden afgesloten. Op de kisten in die kelder werden soms plaatjes aangebracht die de identiteit van de overledene kenbaar maakten. Uiteraard waren deze plaatjes gericht op een zeer klein publiek en ze zijn dan ook meestal eenvoudig uitgevoerd.

Grafmonumenten

Enkele zeer wegstelde of roemruchte overledenen konden herdacht worden door middel van een driedimensionaal grafmonument, in uitvoering variërend van eenvoudig tot groots en imposant. In de 17e en 18e eeuw werden naar schatting zo'n honderd grafmonumenten in Nederland opgericht.⁵ In de provincie Groningen zijn drie grafmonumenten met afbeeldingen van de overledenen bewaard gebleven. In al deze geval-

len een vijftigtal dat verloren gegaan is. In veel kerken stond de kerkelijke overheid in principe afwijzend tegenover het aanbrengen van grafmonumenten in de kerken. Maar omdat de adel in de Ommelanden vanouds grote invloed op het beheer van de kerk, konden zij, meer dan in stadskerken, hun stempel op de kerkinrichting drukken. Zeker waar borbewoners geen concurrentie van andere geslachten ondervonden, zoals in Midwolde, konden zij in de praktijk dikwijls hun gang gaan. Als de predikant of de kerkvoogden zich al zouden kunnen verzetten tegen een te nadrukkelijke aanwezigheid van de adel in het interieur, zullen zij dat in de praktijk zelden aangedurfd hebben.

Het gebruik om wapenborden in de kerk op te hangen ter gelegenheid van een overlijden gaat terug tot in de middeleeuwen. Het oudst bekende Nederlandse rouwbord, in de 17e eeuw nog aanwezig, dateert van 1339.⁷ In Groningen beschikken we over een vermelding van een rouwbord uit de 13e eeuw in de Broerkerk te Groningen ('d'reste van de datum van de musen uitbeten'), maar de betrouwbaarheid van die mededeling is twijfelachtig. Zekender is dat in 1499 aan een pilaar in dezelfde kerk een rouwbord werd opgehangen boven het graf van de Saksische veldheer Nittert Fox.⁸

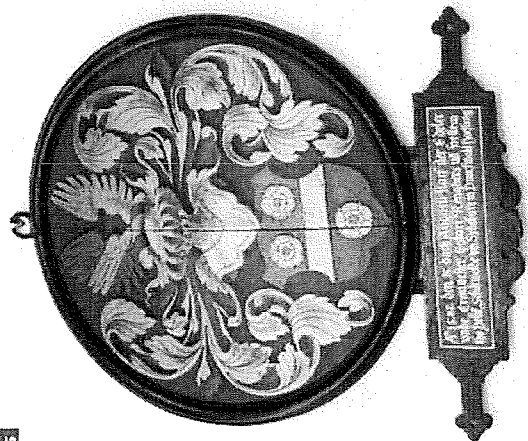
In de noordelijke zijkapel in de kerk van Appingedam bevindt zich een geheelhouwde ronde stenen plaat voor Gert van Dornum († 1515). Hoewel deze niet van hout is, doet de vormgeving zo sterk denken aan 16e-eeuwse rouwborden bij onze oosterburen dat het vermoeden gerechtvaardigd is dat het voorwerp dezelfde functie gehad heeft.

De oudste (houten) rouwborden die ons in Groningen zijn overgeleverd, stammen uit het einde van de 16e eeuw en hangen in de kerk te Hellum. Zij memoreren het overlijden van Frans Rengers (1568) en diens zoon Egbert (1582). Zij tonen slechts één wapen, dat van de familie Rengers, op een rond bord, met de tekst er los onder. Het wapen van Frans Rengers is

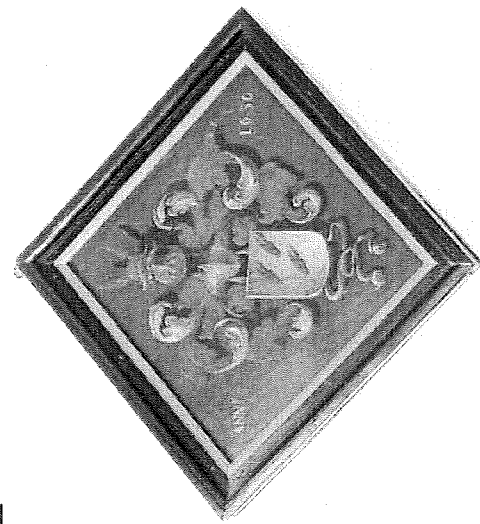
in hout gesneden, dat van zijn zoon is enkel geschilderd. Gebrek aan vergelijkingsmateriaal maakt het moeilijk om te zeggen of de afbeelding van één wapen, zonder kwartieren, in die tijd gebruikelijk was. Frans Rengers was gehuwd met een dienstmeisje uit Westfaalen. Zijn zoon kon dus van moederskant geen adellijke kwartieren opvoeren en werd dus gedwongen zich tot het wapen Rengers te beperken. De gebruikelijke vorm van de oudste rouwborden was een aan één hoekpunt opgehangen vierkant, zoals het rouwbord van de schoondochter van Frans Rengers, Anna van Ittersum († 1630), ook in de kerk van Hellum.

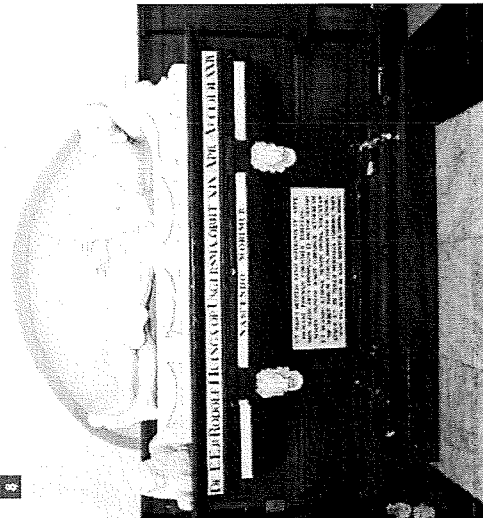
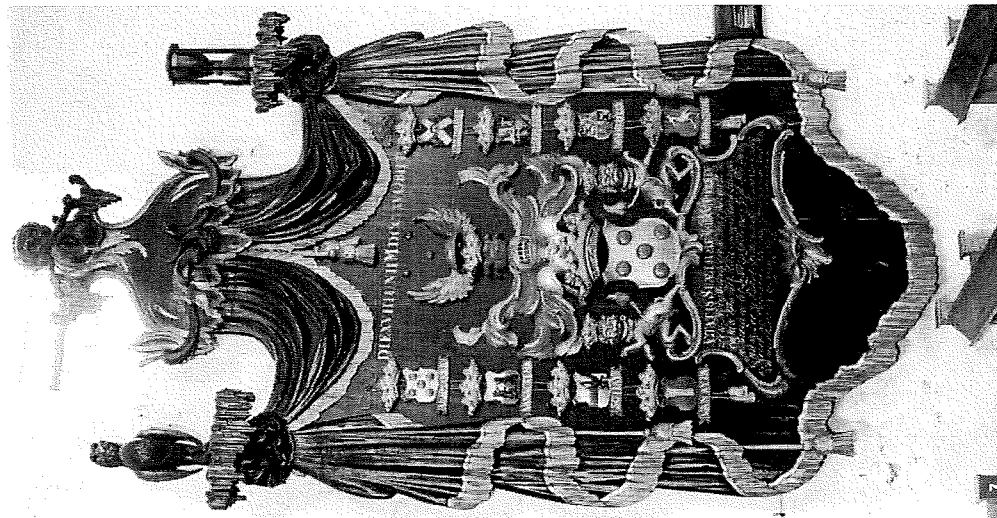
Rouwborden hadden in principe een tijdelijk karakter. Zeker de eenvoudige borden werden verwijderd als zij tekenen van verval vertoonden of zelfs spontaan van de muur vielen. In sommige gevallen werden de borden hergebruikt. Zo is het rouwbord van Josina Maria Ripperda († 1719) in de kerk van Zee-rijp later deels overgeschilderd om te dienen voor haar dochter Margaretha Elisabeth Ripperda († 1738), waarbij het moederlijke wapen werd vervangen. In de loop van de 17e eeuw werden de rouwborden steeds rijker vormgegeven. Ze werden geleidelijk groter en vertoonden een toenemend aantal kwartierwapens.⁹ Kwartierstaten met zestien wapens komen het meest voor, maar er zijn er ook met 32, 64 of zelfs 128 kwartieren. De kosten van de vervaardiging namen hierdoor vanzelfsprekend toe, net als door de steeds rijker uitgevoerde omlijsting. Uit de 18e eeuw stammen verschillende rijke houtgesneden rouwborden die duidelijk bedoeld waren om langere tijd de kerk te sieren, zoals die van Warmolt van Manne (1765) in de kerk van Bierum. Dergelijke borden kostten destijds honderden guldens, wat een groot bedrag was. Het is begrijpelijk dat het tijdelijke gebruikskarakter hierdoor meer en meer op de achtergrond raakte. Dat verklaart mede waarom het aantal rouwborden uit de eerste helft van de 17e eeuw en daarvoor zo klein is: vele borden zullen al in de 17e en 18e eeuw verloren zijn gegaan.

5

5

Opvallend is dat in veel dorpen met grotere verzamelingen rouwborden die borden op de bewoners van één enkele borg betrekking hebben en dat die borg nog lange tijd door nazaten bewoond is geweest. Dat geldt bijvoorbeeld voor Pieterburen, Lithuizen, Middelstum en Midwolde. Het lijkt erop dat de bewoners, die doorgaans ook het collatierecht bezaten (het recht om onder andere de predikant te benoemen) daardoor konden voorkomen dat de kerkvoogden de borden zouden verwijderen. Een grote uitzondering hierop is de kerk van Zeerijp, waar van bewoners van verschillende borgen rouwborden bewaard zijn gebleven, terwijl die borgen na 1738 geen adellijke bewoners meer kenden. Hier was blijkbaar sprake van een kerkvoogdij die tot op de dag van vandaag zorgvuldiger dan gemiddeld met haar cultureel erfgoed omging.

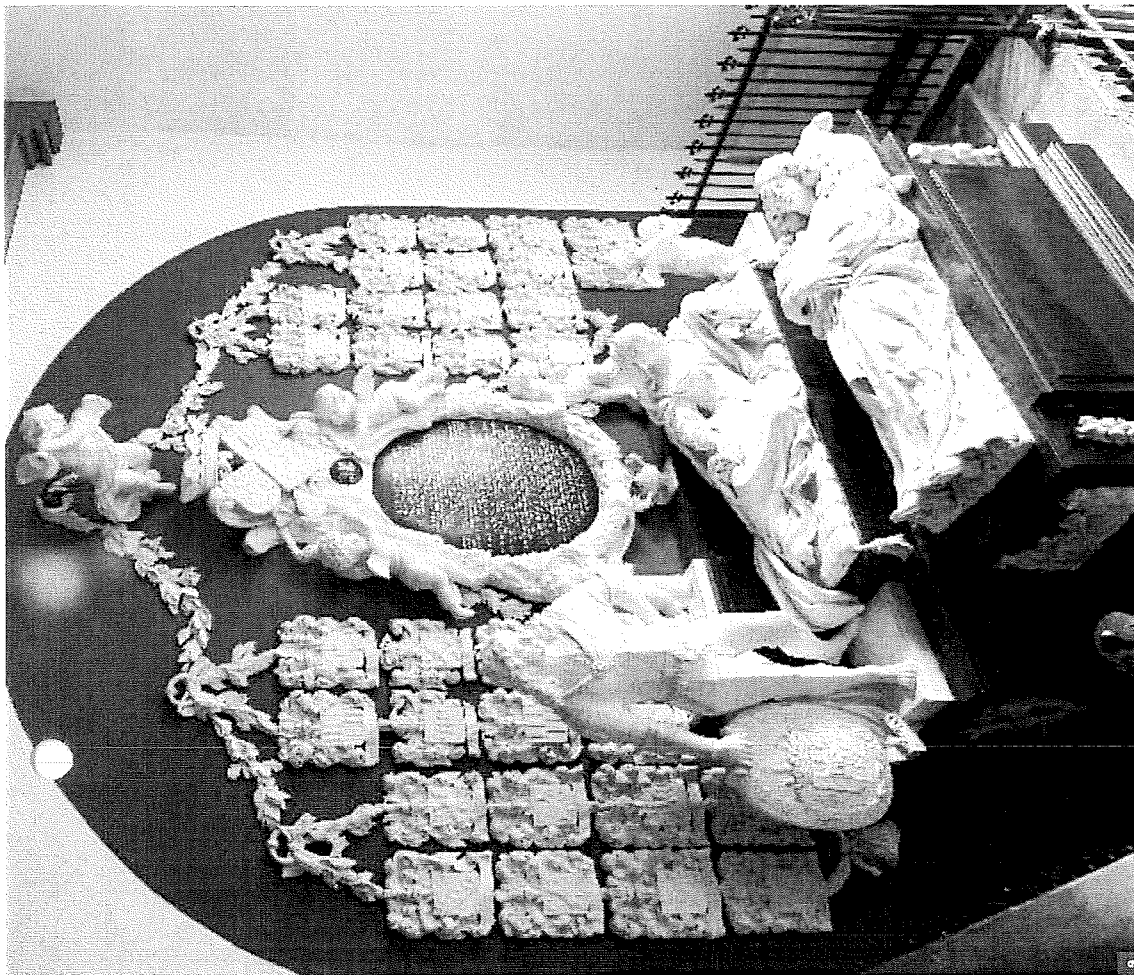
De grootste slag aan het bestand van rouwborden werd toegebracht na de Bataafse Omwenteling in 1795, toen bevel werd gegeven om alle eretekenen uit de kerken te verwijderen. Veel rouwborden zijn toen verloren gegaan. Kunsthistorische bedenkingen speelden daarbij geen rol; de anti-adellijke sentimenten waren hoog opgelopen. Naar verluidt werd op het kerkhof van 't Zandt een vreugdevuur van de borden uit de kerk gestookt. Andere rouwborden kregen een tweede leven als betimmering in een varkenshok of verdwenen als brandstof in de haard. Waar de families nog een band met de kerken hadden, konden zij de borden van hun voorgelacht in veiligheid brengen. Zo raakten vele rouwborden, bijgevoegd of blijvend, in particulier bezit.

De adellijke kunst van het sterven

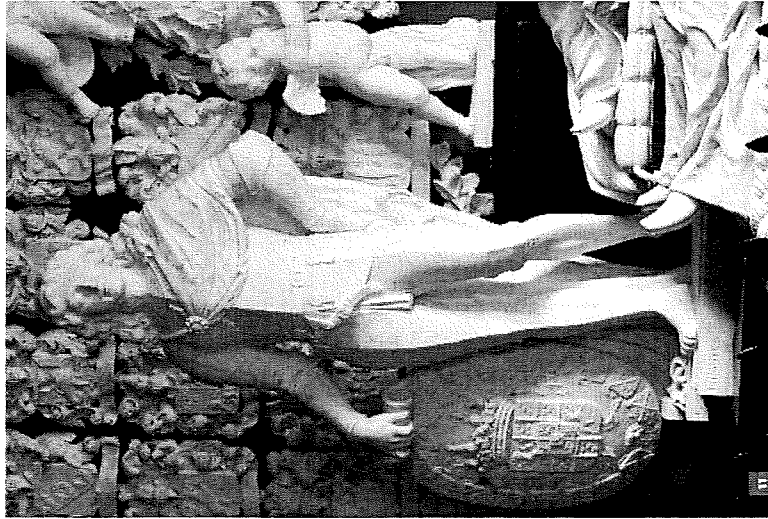
Kijkend naar rouwborden en grafmonumenten krijgen we uitsluitend een beeld van de adellijke doodscultuur, die een aantal specifieke kenmerken had. In de late middeleeuwen was rond alle aspecten van het sterven, de dood en de herinnering een bloeiende cultuur ontstaan. Die doodscultuur was niet specifiek adellijk. De kunst van het sterven (de zogenaamde *Arts Moriendi*) was voor iedereen van belang; zo gold voor eenieder dat de laatste sacramenten noodzakelijk waren voor een zalige dood. 'Leert sterven', luidt dan ook de vermaning op een grafzerk uit 1564 in de kerk van Feerwerd.¹⁰

Voor de edelman waren er twee gepaste manieren om te sterven: op het slagveld of op een doodsbed. Bij het laatste ging het om de goed voorbereide zalige dood, voorzien van de laatste sacramenten en met de mogelijkheid om gepast afscheid te nemen van de familieleden en de aardse goederen. Bij de eervolle dood op het strijdtoneel was dit weliswaar niet mogelijk, maar aangezien de strijd werd beschouwd als een van de wezensredenen van de adel compenseerde dat het gruwelbeeld van de plotselinge dood. Na de Reformatie verviel de noodzaak om voor het sterven de laatste sacramenten te ontvangen, maar wel bleven de twee wijzen van gepast adellijk sterven algemeen in zwang.

In Groningen zien we beide manieren om te sterven in de grafcultuur verbeeld. Op portretzerken vanaf de 15e eeuw en ook op het grafbeeld van Georg Wilhelm van In- en Kniphuizen

- 7 Bierum, rouwbord voor Warmolt van Manell, 1765.
- 8 Uithuizermeeden, grafmonument voor Rudolf Huinga, 1574.
- 9 Midwolde, grafmonument, opgericht in 1664-1669 door Anna van Ewsum († 1714) voor haar man Carel Hieronymus van In- en Kniphuizen († 1664) en voor haarzelf. Links staande Georg Wilhelm van In- en Kniphuizen († 1709), de tweede echtgenoot van Anna.
- 10 Midwolde, detail van het grafmonument (1664-1669). Anna van Ewsum richt de blik op haar eerste echtgenoot Carel Hieronymus van In- en Kniphuizen.

11 Midwolde, detail van het grafmonument met Georg Wilhelm van In- en Knipphuisen (1709), de tweede echtgenoot van Anna van Ewsum.

12 Uithuizermeeden, rouwbord voor Willem Alberda van Rensuma, 1786.

in de kerk van Midwolde worden edelen liggend of staand in harnas afgebeeld. Ook zonder militaire carrière was dat een passende wijze om een levende of stervende edelman af te beelden. Dat die traditie al heel lang bestond blijkt onder meer uit het verhaal van de 15e-eeuwse hoofdclerk Focke Ukena, die op zijn sterfbed in het huis Dijkhuizen te Tjamsweer verzocht dat men hem zijn harnas aan zou trekken om daarin zijn laatste adem uit te blazen.¹¹ Precies zo zien we de hoofdclerk Rudolf Huinga op zijn grafmonument in Uithuizermeeden afgebeeld: geharnast op zijn sterfbed.

De andere traditie, waarbij de rust van het sterven wordt benadrukt, vinden we in de grafmonumenten van Stedum en Midwolde terug. Adriaen Clant en Carel Hieronymus van In- en Knipphuisen zijn hier beiden in hun nachthemd afgebeeld: de dood heeft hen niet overvallen, maar zij zijn in een rustige slaap weggegliden. Carel Hieronymus wordt bijgestaan door Anna van Ewsum, eveneens gehuld in nachtkleding, die zich waardig en zonder overdreven rouwbeklag een goede weduwe betoont, bij wie Carels nalatenschap in goede handen is.¹²

Adel en adel

Het begrip adel suggereert een absolute scheiding tussen hen die het zijn en hen die het niet zijn. De werkelijkheid is echter niet zo eenduidig. Onder de Ommelandse edelen was de sociale positie van een Ewsum veel hoger dan die van een Grevingh of Ten Holte, maar sociale structuren laten zich niet zo eenvoudig in een schaalverdeling van hoog naar laag vatten. In de 16de eeuw golden Stadgroninger burgemeestersfamilies als Alberda, Schatter, Huinga en dergelijke niet algemeen als adellijk, maar wel werden zij als gelijkwaardig aan de Ommelandse adel beschouwd. Huwelijken onderling waren gebruikelijk en leden van dergelijke families die zich in de Ommelanden vestigden, golden niet als parvenu's. Niet altijd ging de verwerving van een lokale positie echter zonder slag of stoot. Zelfs onbetwist-adellijke families als Van In- en Knipphuisen die door huwelijk met een Ommelandse dame goederen en positie in de Ommelanden verwierven, misten (meer nog dan Stadgroninger geslachten) vaak het sociale netwerk onder hun nieuwe standgenoten. Al dit soort verschillen hadden invloed op de wijze waarop rouwborden of grafmonumenten werden vormgegeven. Met terugwerkende kracht spelen zij ook een rol bij de weergave van families in kwartierstaten. Families die in de 16de eeuw eebenbirtig aan de Ommelandse adel werden gescht, konden een eeuw later als burgerlijk gezien worden. Dit kon een reden zijn om hen in een wapenkwartierstaat te verwijzen of weg te moffelen.

Heraldische programma's

Rouwborden, monumenten en grafzerken spreken niet alleen in tekst tot ons, maar nog nadrukkelijker in heraldische beeldtaal. De meest gebruikelijke vorm voor de verbeelding van de identiteit van een persoon in de 17e en 18e eeuw was de wapenkwartierstaat. De proband, degene van wie de voorouders worden afgebeeld, wordt bij een kwartierstaat gezien als het product van al zijn voorouders. Een kwartierstaat is niet de enige mogelijke vorm om een familie te karakteriseren. Zo kan een selectie van relevant gesichte voorouders gemaakt worden, er kan de nadruk gelegd worden op de afstamming in mannelijke lijn of op de afstamming van een bepaald ander geslacht, bijvoorbeeld een familie waaruit de borg afkomstig was. In Groningen wordt de toepassing van kwartierstaten op rouwborden en grafzerken pas in de loop van de 16e eeuw consequenter. Daarvoor gaven grafzerken dikwijls een selectie van voorouders en/of echtgenoten.¹³

De wijze waarop de wapens worden weergegeven verwijst dikwijls naar de praktijk van de begrafenissen. Anders dan bij andere wapenkwartierstaten worden de wapens nooit als een boom weergegeven, maar meestal verticaal geplaatst, bijvoorbeeld hangend aan geschilderde of gesneden linten. Zo zijn zij in de grafmonumenten van Stedum en Midwolde opgenomen, evenals op het rouwbord van Willem Alberda van Rensuma (1786) te Uithuizermeeden. Er wordt mee gesuggereerd dat het de kleine paneeltjes met kwartierwapens van de overledene zijn, die in de begrafenistoet werden meegevoerd.

Inhoud en betekenis van wapenkwartierstaten

Bij het interpreteren van kwartierwapens stuiten huidige onderzoekers regelmatig op afwijkingen met wat uit andere bronnen bekend is. De eerste gedachte die daarbij opkomt is die van bewuste vervalsing. Wij hebben tegenwoordig de genealogische en heraldische literatuur binnen handbereik, zo nodig aangevuld met kennis uit archieven, en kunnen daardoor vaak beter dan onze voorouders zelf hun kwartieren reconstrueren. De 18e-eeuwse weduwe die voor haar overleden man opdracht voor een rouwbord moest geven, zat echter dikwijls met de handen in het haar. Openbare archieven bestonden voor de 19e eeuw niet, waardoor men aangevoelen was op eigen archief of op informatie van familieleden. De belangrijkste bron bestond echter uit de zerken en borden die reeds eerder gemaakt waren. Ook bij Groninger rouwborden zien we daarom dat men de kwartierstaat klakkeloos kopieerde naar oudere voorbeelden.

Een anoniem en ongedateerd briefje uit de 18e eeuw, vermoedelijk van Groninger herkomst, geeft een goed voorbeeld hoe onhand men was als men zonder heraldische en genealogische kennis voor de taak stond om een rouwbord voor een verwan te laten maken:

"Zoudt ik UEd. wel mogen vergen mij te willen helpen ontrent de wapens die gaarne in het loor volgens belofte wilde laten ophangen. Twee wapenborden zijn aldaar voor handen, de wapens van de familie hebbe ik van mijn overleden broeder en moeder, dog met de kwartieren en de schikking UEd. verzoekt die te willen dirigeren omdat beter de familie kent als ik. Wij vrouwen zijn daar zo onkundig in en ik wilde niet gaarne iets doen dat niet de order was, en ook het getal der kwartieren. Mij dunkt 4 kwartieren aan elke kant is voldoende en 8 kwartieren voor elk wapen, watrover ik verzoek Uw raad en gedagte te horen."¹⁴

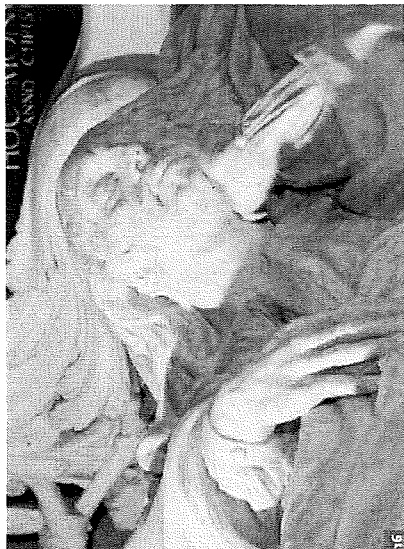
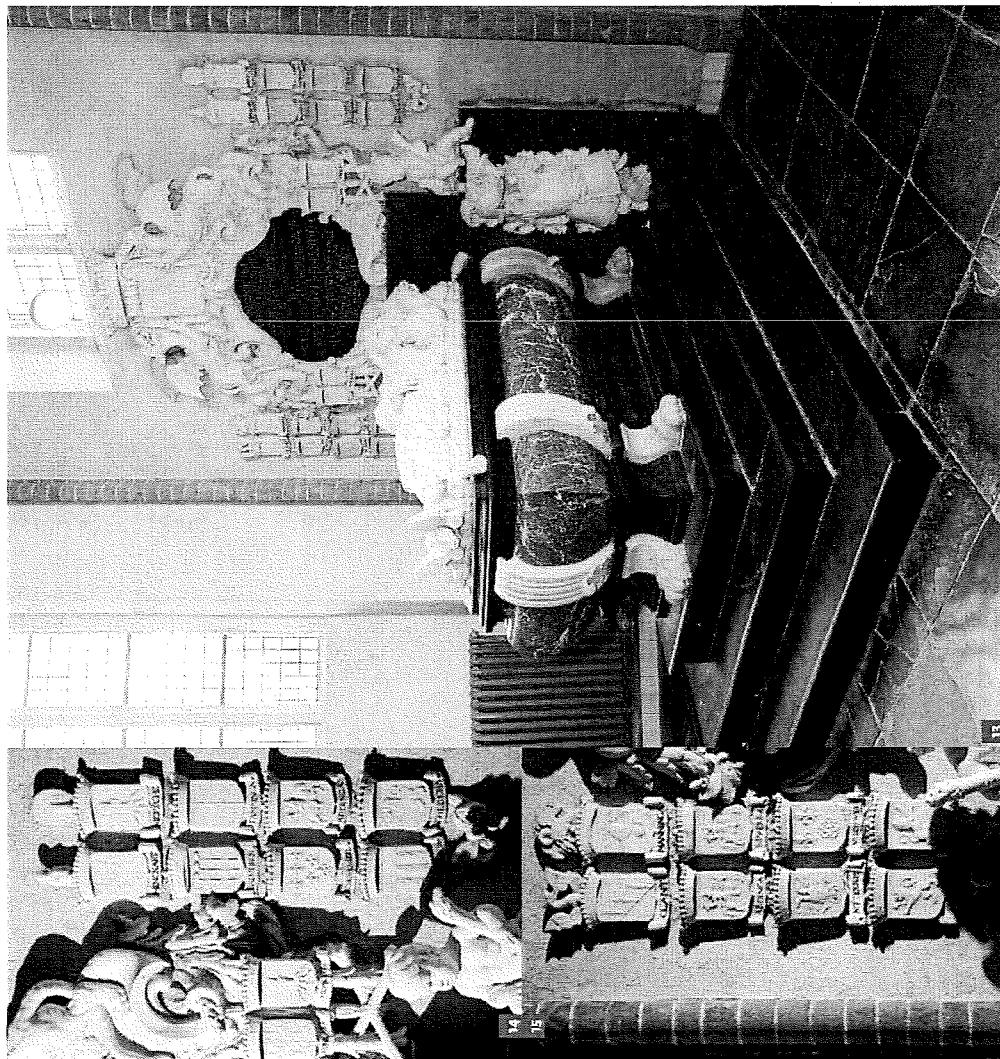
Het familiebesef was in het verleden sterker ontwikkeld dan tegenwoordig, zeker bij adellijke en andere aanzienlijke families. De verwantschapskring waarmee de huidige mens te maken heeft, gaat meestal niet veel verder dan neven en nichten. Een volledig overzicht van alle achterneven en -nichten heeft men niet. De Groninger edelman in de 18e eeuw was zich er wel degelijk van bewust hoe nauw zijn tijd- en standgenoten verwant waren. Ook de kennis van het voorgeslacht ging veel verder terug dan nu. Wie kan tegenwoordig de namen van de overgrootouders van zijn partner opnoemen? Toch kostte het de nodige moeite om een complete kwartierstaat op te stellen en dat was zeker het geval als het ging om die van een overleden partner. Voor een rouwbord was het dan ook nog eens nodig om de bijbehorende wapens te verzamelen, met de juiste kleuren. Een ongekleurde grafzerk was daarom een onvolledige bron en we vinden om die reden nogal eens familiewapens op rouwborden met afwijkende kleuren, blijkbaar omdat men de goede niet kon achterhalen en daarom zelf iets heeft verzamelen.

Adriaen Clant en zijn familie

Laten we als voorbeeld uit de praktijk het grafmonument en het rouwbord van Adriaen Clant (1765) in het koor van de kerk te Stedum eens nader bekijken. De kwartierstaat die op beide wordt afgebeeld, bestaat uit de volgende wapens:

Clant	Manninga	Hinkart	Mepsche
Addinga	Ripperda	Balveren	Tamminga
Nittersum	Vischwert	Scherpenseel	Addinga
Lewe	Houwerda	Weerdenborch	Thiedema

De gegevens hiervoor zullen aangeleverd zijn door Adriaens zoon Johan Clant, die de opdracht tot vervaardiging aan de bekende beeldhouwer Rombout Verhulst gaf. Het is een gebruikelijke opstelling, waarbij de bovenste rij de families van de grootouders betreft, eerst van vaderszijde, dan van moederszijde. De tweede rij bevat de wapens van de vier overgrootouders en de laatste twee rijen die van de acht betovergrootmoeders. De derde rij betreft de moeders van de overgrootvaders en de vierde die van de overgrootmoeders. Als men dit principe doorheeft, kan men de meeste kwartierwapens op wapenborden en grafzerken interpreteren. Men zij er echter altijd op bedacht dat er ook andere systemen gehanteerd werden.¹⁵ Zonder genealogische kennis is het meestal niet mogelijk om het juiste te kiezen.

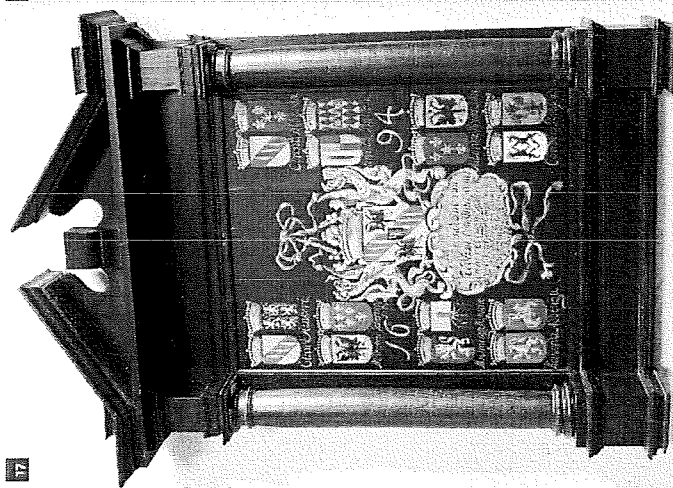

- 13 Stedum, grafmonument voor Adriaen Clant, 1670-1672.
- 14 Stedum, grafmonument voor Adriaen Clant, 1670-1672.
- Wapens Hincart, Mepsche, Balveren, Tamminga, Scherpenseel, Addinga, Weerdenborch en Thedema.
- 15 Stedum, grafmonument voor Adriaen Clant, 1670-1672.
- Wapens Clant, Manninga, Addinga, Ripperda, Nittersum, Vischwert, Lewe en Houwerda.
- 16 Stedum, detail grafmonument voor Adriaen Clant, 1670-1672.
- 17 Stedum, rouwbord voor Johan Clant, 1694.
- 18 Eenum, epitaaf voor Reint Alberda, 1724.
- 19 Midwolde, rouwbord voor Willem van In- en Kniphuizen, 1768.

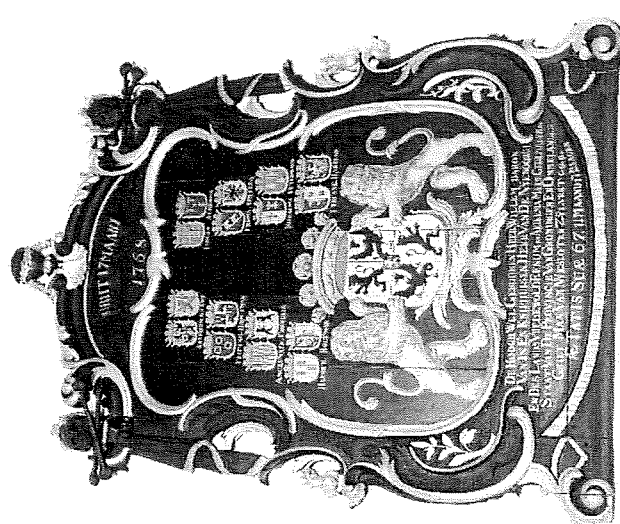
verkeerd geïnterpreteerd. In plaats van de twee bovenste rijen van de hiervoor genoemde kwartieren koos men wapens uit de derde en vierde rij. Zo kwamen de wapens Nittersum, Houwerda en Scherpenseel ten onrechte op zijn rouwbord terecht. Op het rouwbord van Johans nicht Petronella Coenders (†1698) in de kerk van Kantens is dat wel goed gegaan en vinden we de acht kwartieren Clant-Hincart correct terug.

Bewuste verfraaiing

In het algemeen probeerde men de zaken zo fraai mogelijk voor te stellen zonder de waarheid geweld aan te doen. Illustratief hiervoor is de heraldische voorstelling van de familie Van Hulten.¹⁶ In 1617 huwde de Ommelander jonker en hoofdfeeling Coppens Jarges met de niet-adellijke Groningse Clara van Hulten. Via hun dochter Clara Jarges werden zij de grootouders van Reint Alberda te Eenum. Van hem en zijn vrouw is een

17

18

De eerste twee rijen van de kwartierstaat van Adriaen Clant, de wapens van zijn overgrootouders, zijn correct aangegeven. Daarvoor was een goed voorbeeld beschikbaar, namelijk het rouwbord van Johan Horenken (†1654), nu in de kerk van Ballo, maar vermoedelijk oorspronkelijk in Stedum. Hier vinden we de acht kwartieren van zijn echtgenote, een zuster van Adriaen Clant, en deze komen overeen met de wapens op het monument van haar broer. Johan Clant beschikte vermoedelijk niet over een mooi voorbeeld voor de generatie van zijn vaders betovergrootmoeders, want in die generatie zijn wel enige fouten gemaakt. Zo staat het wapen Lewe in plaats van het sterk daarop lijkende wapen Thedema.

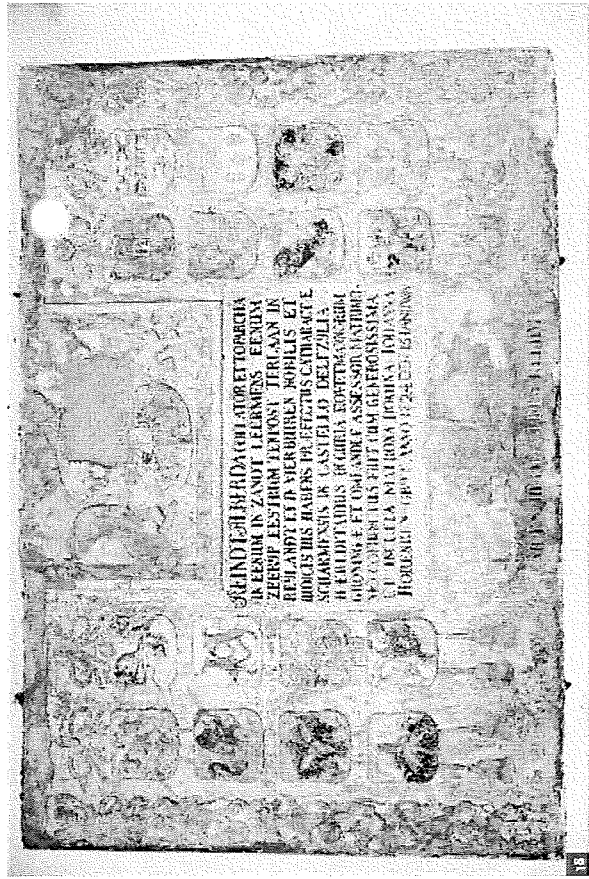
Ook bij de kwartieren van Adriaens grootmoeder Johanna de Mepsche is iets misgegaan. De wapens van haar beide grootmoeders (Huinga, respectievelijk Coenders) zijn in de

kwartierstaat vervangen door die van de ouders van haar eerste echtgenoot (Addinga en Thedema). Ook in dit geval zal het voorgeslacht niet bewust verfraaid zijn. De families Lewe, Huinga en Coenders waren minstens zo bekend en aanzienlijk als de geslachten die ten onrechte zijn opgenomen. Johan Clant moet bij het opstellen van de kwartierstaat zijn bronnen verkeerd geïnterpreteerd hebben.

Na het overlijden van Johan Clant zelf, in 1694, lieten zijn nabestaanden op hun beurt een rouwbord voor hem vervaardigen. Ook hij kreeg een rouwbord met zestien kwartieren, acht van zijn vader Adriaen en acht van moederszijde. Over de vrijwel foutloos weergegeven wapens van moederszijde was blijkbaar nauwkeurige informatie voorhanden. Dat gold ook voor de vaderlijke kwartieren (men had immers het monument en het rouwbord van Adriaen Clant), maar toch werden deze

geschilderde wapenkwartierstaat met 64 kwartieren overgeleverd, destijds op de borg te Eenum. De zestien kwartieren van Clara van Hulten zijn op dat wapenbord opengelaten. De boom waaraan de wapens zijn opehangende vertoont op haar plaats enkel kale takken. Men schaamde zich weliswaar voor zijn burgerlijke voorouders, maar gaf zo wel eerlijk aan dat er iets niet pluis was in die hoek van de kwartierstaat. Opvallend is dat het epitaaf van Reint Alberda uit 1724 in de kerk van Eenum wel de vier burgerlijke kwartieren van zijn grootmoeder weergeeft.

Van vervalsing kan men tot nu toe nog niet spreken, hoogstens het verzwijgen van onwelvallige informatie. Anders ligt dat met het rouwbord van Willem van In- en Kniphuizen, heer van Ulrum en Nienoord (†1768), een achterkleinzoon van Clara van Hulten. Voor iemand van zijn statuut was een burgerlijke overgrootmoeder nog storender dan voor de Alberda's. Op zijn

18 Eenum, epitaaf voor Reint Alberda, 1724.

rouwbord te Midwolde werden Clara's voorouderlijke wapens dan ook niet alleen verwegen, maar zelfs vervangen door kwartieren die passender werden geacht. De weergegeven moederlijke kwartieren schoven twee generaties op en waren in feite die van zijn overgrootvader Coppen Jarges. Op de plaats van diens moeder Luke Entens werd het wapen Alberda geplaatst, Willem's grootmoeder. Men schoot met deze rigoureuze wijziging van het voorgeslacht wel zijn doel voorbij. Zo werden nu toch weer enkele niet-adellijke families als Ter Lane toegelaten, maar die waren al in de 16e eeuw uitgestorven, anders dan de familie Van Hulten. De ontwerper van het rouwbord is zich hiervan waarschijnlijk niet bewust geweest.

Het einde van de adellijke grafcultuur

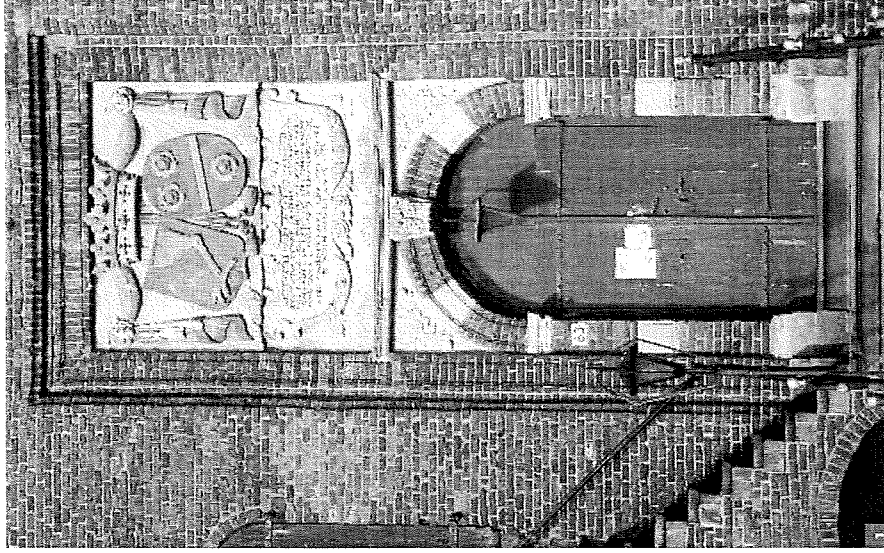
De Bataafse Omwenteling van 1795 was een keerpunt in de verhouding tussen adel en kerk in de Nederlanden. De rouwborden werden uit de kerken verwijderd, waarna de meeste roemloos verdwenen. Slechts enkele werden gered. In kerken als Midwolde en Stedum keerden zij na de Franse tijd weer terug, maar het gebruik om nieuwe rouwmonumenten in de kerk op te richten was nu definitief voorbij. De laatste rouwborden, in de kerk van Pieterburen, dateren van 1830 en zijn

- 1 Kroesen (2007).
- 2 Pathuis (1977) nr. 294.
- 3 Gietman (1997) p. 14-16.
- 4 Pathuis (1970) p. 50-56.
- 5 Scholten (2003) p. 23.
- 6 De Vos (1984) p. 360.
- 7 Hoogendijk (1994) kol. 419.
- 8 Pathuis (1977) nrs. 534 en 535.

HEER EN HERALDIK Ereplaatsen in de kerken en hun beeldtaal

Hij hoorde er eigenlijk niet bij, maar dat zou hij de Ommelander adel wel even inpeperen: de domineesoon en avonturier dr. Hendrik Piccardt (1636-1712), die in 1690 met geleend geld de Fraeylemaborg te Slochteren kocht. In de Slochter kerk kreeg de nieuwbakken borgeer nauwelijks voet aan de grond, dus liet hij in het nabije Harkstede de kerk herbouwen met twee privé-ingangen en een ereloge recht tegenover de kansel. In het souterrain kwam een grafkelder voor hem en zijn vrouw. De wapens van de *nouveau riche* Piccardt en zijn vrouw prijken bovenaan de buitentrap aan de westzijde.

Met hun ereloges en wapens in (en hier en daar ook op) de dorpskerken lieten voorname en vermogende Ommelanders tijdens de Republiek (1594-1795) maar één ding zien: wie er de baas was. Dat kon op verschillende gebieden, namelijk via wereldlijk bestuur en rechtspraak, maar ook door zeggenschap over de kerk. Wie mocht bijvoorbeeld de predikant benoemen? Doorgaans hadden alle min of meer welgestelde dorpelingen inspraak, maar in de Ommelanden hing dit 'collatie-recht' veelal af van het bezit van een borg. Dit was echter geen automatisme. In Slochteren was de collatie vanouds omstreden. In 1651 had de schoonvader van Piccardt hier tegen de zin van zijn medecollatoren (plaatselijke boeren) een herenbank in de kerk geplaatst en de wapens op de Slochter toren vervangen.¹ Een nazaat van Piccardt claimde in 1750 vervolgens het alleenrecht op de collatie. Binnen een week meldden zich twee Slochter dorpsnotabelen als medecollatoren.² Samen konden zij de 'heer' overstemmen. Deze verhoudingen maken begrijpelijk

1 Harkstede, ingangspartij met opschrift over de bouw van de kerk en de wapens Piccardt en Rengers, 1694.

waarom de Piccardts nooit de ereplaats in de Slochter kerk hebben bezet, ook al bezaten ze de delftige Fraeylemaborg en de rechtspraak van Slochteren tot Harkstede.

Er waren meer kerken waar een borgeer in zijn eenjige dienst uitmaakte. De kerk in Oosterwijtwerd was in de 17e eeuw in feite de private slotkapel van jonker Gjsbert Herman Ripperda (1639-1695). Hij benoemde niet alleen de predikant, maar tekende ook voor de complete inrichting, van kansel en avondmaalstafel en -zilver tot de banken (waaronder een driedubbele herenbank) en het offerblok. In sommige adellijke 'eigenkerken' hadden de heren een wel heel opzienbarende ereplaats. Zo zijn in Midwolde (voor de familie Van In- en Kniphuysen, 1660) en Noordwolde (voor de familie Clant-Van Berum) verhoogde erebalkons gebouwd zoals die ook in een handvol kerken in Oostfriesland te zien zijn.³ De Van In- en Kniphuysens kwamen daar vandaan. In Oostfriesland was het overigens niet vanzelfsprekend dat kerkinieurs met wapens werden

- 9 Zie ook de bijdrage van Kees Kuiken elders in dit boek.
- 10 Pathuis (1977) nr. 320.
- 11 Gietman (1997) p. 14.
- 12 Scholten (2003) p. 188-189.
- 13 Alma (2000) p. 20-24.
- 14 Alma (2000) p. 24.
- 15 Hoogendijk (1994) kol. 429-432.
- 16 Pathuis en De Olde (1982).